

Дамјан Матковић
истраживач сарадник
Институт економских наука, Београд
damjan.matkovic94@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6001-1102>

Злоупотребе и корупција у Србији од владавине кнеза Милоша до почетка владавине краља Александра Обреновића (1815–1893)¹

АПСТРАКТ: Рад се бави проблемом злоупотреба и различитих облика незаконитог поступања у Србији 19. века, са посебним нагласком на историјски приступ феномену који се у савременој науци означава појмом корупције. Полазећи од концепта историзације, истраживање настоји да утврди како су власти 19. века, правни прописи и управна пракса дефинисали, разумевали и санкционисали појаве које се данас подводе под коруптивно понашање. Посебна пажња посвећена је анализи терминологије, будући да појам корупција није био у употреби у српском језику у првој половини 19. века. Уместо њега, у изворима се срећу термини мито и злоупотреба, као и низ других израза којима су означавани облици кршења службених дужности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: злоупотреба, мито, корупција, иступљења у службеној дужности, преступљења, Кнежевина Србија

¹ Рад је настао на основу истраживања за докторску тезу *Informality and corruption in Serbia 1815–1894*.

Увод

Појам корупција има своју историју, а њено поимање у очима јавности и очима закона мењало се кроз време. Имајући то у виду, примена савремених дефиниција корупције у истраживањима историје прошлих времена може бити посебно проблематична. Она отвара простор за анахронизме и обележавање актера и пракси као корумпираних према данашњим стандардима, иако у времену о ком је реч описане акције нису спадале у корупцију. Наш задатак ће бити истраживање корупције, односно питања перцепције корупције у грађанским круговима и круговима власти, као и питањима дефинисања корупције и злоупотребе у законским оквирима.

У последњој деценији многи историчари, лингвисти и други истраживачи су бавили су се корупцијом и развојем самог појма у одређеном историјском тренутку. Такав приступ истраживању корупције може се назвати историзацијом корупције, према истоименом чланку Клауса Бухенауа² *Historicising Corruption. An outline on Serbia (19th-21st Century)*, из 2015. године.³ Бухенау је саветовао истраживачима који се баве југоисточном Европом да у своје истраживање корупције укључе законодавство о злоупотребама, корупцији и корумпираним акцијама, али и разматрање појма корупције и начина на који се кроз време мењао.⁴ Бухенау је са лингвистом Бјорном Ханзеном и економистом Томасом Штегером на Универзитету у Регензбургу покренуо интердисциплинарни пројекат о корупцији у Србији и Хрватској у протеклих 200 година под називом *From Informality to Corruption (1817-2018): Serbia and Croatia in comparison*, 2019. године. Пројекат се бавио корупцијским скандалима, али и расправама о доминантним нормама у друштву током скандала.⁵ Аутор чланка био

² Клаус Бухенау је историчар и професор на Универзитету у Регензбургу. Стручњак је за историју Балкана и источне Европе, историју православне цркве и историју корупције.

³ Klaus Buchenau, "Historicising Corruption. An Outline on Serbia (19th-21st Century)," in *Klientelismus in Südosteuropa: 54. Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing, 5–9. Oktober 2015*, ed. Klaus Roth und Ioannis Zelepos (Berlin, Bern: Peter Lang, 2018), 110.

⁴ Buchenau, "Historicising Corruption", 114.

⁵ Regensburg Corruption Cluster (Interdisciplinary Research Project: DFG phase 1), <https://informalityregensburg.com/uber-das-projekt/about-2/>, accessed: 21. 3. 2025.

је придружени члан поменутог интердисциплинарне групе и написао је и одбранио докторску дисертацију на тему *Informality and corruption in Serbia (1815-1894)*. Најновији историјски и интердисциплинарни пројекти такође користе приступ историзације корупције, анализирајући дефиниције злоупотребе и корупције у прошлости. Један пример је и пројекат *Transnational histories of corruption in Central-South-East Europe 1750-1850 (TransCorr)*, који спроводи Нови Европски колеџ (енгл. *New Europe College*) у Букурешту. Он се бави реконструкцијом историје корупције у централној, јужној и источној Европи, и то у спрези с модернизацијом држава.⁶

За разумевање злоупотреба и корупције у Србији 19. века важно је тадашње терминолошко разумевање злоупотребе и корупције. Реч корупција није коришћена у Кнежевини Србији у првој половини 19. века. Стога истраживање треба да обухвати и терминолошку одредницу злоупотреба, која је коришћена од владавине Кнеза Милоша, заједно са речју мито. Термини корупција и злоупотреба коришћене су како би означиле кршења правила, при чему многи аутори наглашавају да се корупција сматра намерним кршењем правила.⁷ Власти у Кнежевини Србији такође су разликовале злоупотребе чиновника од чиновничке неспособности.⁸ У овом раду ће, имајући то у виду, злоупотребе и корупција бити тумачене као намерна кршења правила, са посебним фокусом на злоупотребе и мито у чиновништву и судству.

Злоупотреба се појавила у српском језику много пре речи корупција. Док се корупција некад односила на мито,⁹ злоупотреба је била прилично широк појам. С тим у вези, злоупотребу видимо као кршење формалних правила и закона од стране чиновника или судија у званичној дужности због личне користи.

⁶ "Transnational Histories of Corruption in Central-South-East Europe 1750–1850," <https://www.transcorr.eu/> accessed: 11. 3. 2025.

⁷ Oskar Kurer, "Definitions of corruption," in *Routledge Handbook of political corruption*, ed. Paul M. Heywood (London and New York: Routledge, 2015), 32.

⁸ Никола Христић, *Мемоари 1840–1862* (Београд: Просвета, 2006), 153.

⁹ Чедомиљ Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, прев. и прир. Слободан Г. Марковић (Београд: библиотека РТС, 2017), 300, 306.

Иако нема консензуса о дефиницији корупције у академској заједници, мито у већини дефиниција спада у корупцију.¹⁰ Многе дефиниције корупције укључују недозвољену размену између чиновника и њихових клијената зарад личне добити.¹¹ У замену за услуге клијентима чиновници су очекивали новац или друге користи, попут политичке моћи или друштвених веза.¹² Дефиниција на коју ћемо се ослањати у раду подразумева да је корупција кршење закона и формалних правила од стране чиновника, судија или њихових клијената путем мита и/или илегалних трансакција, и то ради личне користи. Уз то, значајна кршења правила неће бити занемарена имајући у виду да су обухваћена ширим термином злоупотреба.

Иако се злоупотребе и корупција најчешће дефинишу као кршење правила, аутори различито одређују природу тих правила. Поједини се пре свега усредсређују на кршење закона.¹³ Предност овог приступа огледа се у његовој истраживачкој применљивости, будући да омогућава да се утврди које су радње чиновника у одређеном периоду биле противзаконите. Оно што закони дефинишу као корупцију од кључног је значаја за њено санкционисање. Критичари, међутим, истичу да се оваквим приступом занемарују поједине формално легалне радње које се предузимају ради личне користи, а које се не истражују као корупција. Ипак, фокус на злоупотребе и корупцију примерен је предмету овог рада. У Србији 19. века, пре успостављања слободе штампе и увођења редовног заседања Народне скупштине, која је расправљала о чиновничким злоупотребима, јавно мњење није имало значајнију улогу у случајевима корупције. Закони, уредбе и власти који су доносили и примењивали формална правила, одређивали су шта се сматра злоупотребом.

Фокус рада је откривање терминологије која је коришћена за именовање злоупотреба и корупције у периоду од 1815. до 1893, што

¹⁰ Kurer, "Definitions of corruption," 30; Klaus Buchenau, "Organisierte Kriminalität als historisches Forschungsfeld. Überlegungen zu Ost-und Südosteuropa," *Südosteuropa* 59 (2011), 251.

¹¹ Buchenau, "Historicising Corruption," 110; Kurer, "Definitions of corruption", 20; Kathleen M. Eisenhardt, "Agency Theory: An Assessment and Review" *The Academy of Management Review*, Vol. 14, No. 1 (1989): 58–59.

¹² Kurer, "Definitions of corruption", 33.

¹³ Исто, 12.

за жељени циљ има допринос историзацији злоупотреба и корупције у Србији у датом периоду. Рад ће обухватити и сродне термине који се односе на чиновничко кршење правила. Аутора такође занима и развој законодавства о злоупотребама током време, као и начини санкционисања злоупотреба и престапа на службеној дужности.

Рад се позива на разноврсне изворе, укључујући и архивски материјал из Државног архива Србије. Најзначајнији фондови из Државног архива Србије били су Министарство унутрашњих дела: полицајно одељење, Министарство правде и Књажеска канцеларија.¹⁴ Током владавине кнеза Милоша министарства нису била успостављена, те је Књажеска канцеларија главни извор за проучавање чиновничких злоупотреба. У периоду уставобранитеља фондови министарства постају значајан историјски извор. Министарство унутрашњих дела представља главни извор о законодавству, као и *Српске новине*, које су објављивале нове уредбе и законе. Фондови Министарства унутрашњих дела такође садрже и извештаје окружних начелника упућене министарству, у којима се налазе подаци о различитим злоупотребама. Министарство правде пружа документацију о суђењима чиновницима и судијама због злоупотреба. Једина мањкавост фонда је то што понекад изостају важна документа о појединим случајима (има исписа са саслушања сведока, али нема пресуде). Значајан извор о чиновничким злоупотребама представљају и мемоари и дневници српских политичара који су обављали важне функције у судству и државној управи. У раду су коришћени мемоари Николе Христића, који је вршио дужности председника суда, шефа београдске полиције и министра унутрашњих дела.¹⁵

Српска историографија се до сада није бавила историзацијом корупције и термилошким одређењем злоупотребе и корупције у српском 19. веку. Међутим, српски историчари, политиколози и правници дали су неколико значајних доприноса који су ваљана основа за истраживаче који се баве злоупотребама и корупцијом у Кнежевини Србији. Најзначајнија публикација је *Корупција и развој модерне српске државе*, коју су приредили политиколог Срђан Кораћ

¹⁴ Државни архив Србије (даље: ДАС), Министарство унутрашњих дела: Полицајно одељење (1839–1861); ДАС, Министарство правде (1839–1918); ДАС, Књажеска канцеларија (1815–1839).

¹⁵ Никола Христић, *Мемоари 1840–1862* (Београд: Просвета, 2006).

и правница Александра Булатовић.¹⁶ Поменуто дело бави се корупцијом у Србији у 19. и 20. веку, као и различитим корупцијским скандалима који раније нису били предмет истраживања академске заједнице. Значајан допринос учинио је и рад правнице Наташе Деретић¹⁷, која је користила архивску грађу о злоупотребама у време кнеза Милоша и, као правница, фокусира се на значајне уредбе и законе и санкционисање злоупотреба.¹⁸

Када је реч о међународним истраживачима, немачки историчар Ханс Михаил Боестфлајш (Hans Michael Boestfleisch) аутор је монографије која се бави злоупотребама у српском чиновништву у периоду уставобранитеља.¹⁹ Уз њега, Клаус Бухенау је у раније поменутом раду пружио теоријске и методолошке савете и предочио одељке о корупцији у Србији 19. века, међуратном периоду и социјалистичком периоду.²⁰

Злоупотребе

Злоупотреба (злоупотребе) је била широк термин који је обухватао разноврсне преступе и кршења формалних правила. Коришћен је још током владавине кнеза Милоша, у старијем облику *злоупотребленија*.²¹ Још 1859. године среће се наведени облик, док је у документу из 1875. године, употребљен је модеран облик *злоупотреба*.²²

Током владавине кнеза Милоша, термин злоупотреба често је коришћен, али у многим случајевима није прецизно наведено на шта се конкретно односи. Често је написано само да је локални кнез починио *многе злоупотребе*. Слична непрецизност присутна је и у

¹⁶ Александра Булатовић, Срђан Кораћ, *Корупција и развој модерне српске државе* (Београд: Центар за менаџмент: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2006).

¹⁷ Наташа Љ. Деретић, „Појавни облици корупције у Србији у XIX веку”, у *Зборник радова Правног Факултета у Новом Саду*, бр. 4 (2015): 1731–1750.

¹⁸ Деретић, „Појавни облици корупције у Србији у XIX веку”, 1737, 1741.

¹⁹ Hans Michael Boestfleisch, *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzung um die Bürokratie in Serbien 1839–1858* (Frankfurt am Main, Bern, New York: Peter Lang, 1991).

²⁰ Buchenau, “Historicising Corruption”, 118–130.

²¹ ДАС, Књажевска канцеларија (КК), XII 504, 1; ДАС, КК, XIX 122, 1.

²² ДАС, Изванредни суд (1858–1860), 1859, Ф I, 13, 2, 3; ДАС, Народна скупштина, 1875, Ф I P 132, 6.

изворима из уставобранитељског периода, као и у мемоарима и архивским документима.²³ Тако је, на пример, Министарство правде је писало Министарству унутрашњих дела 1840. године, о окружном начелнику који се „дрзнуо разна злоупотребљенија чинити“.²⁴ Никола Христић, шеф полиције и министар унутрашњих дела, забележио је у својим мемоарима: „Било је окружних и среских начелника о којима се знало да чине разне злоупотребе у дужност“.²⁵ Ипак, у изворима је могуће идентификовати одређене врсте злоупотреба, као што су злоупотреба новца од пореза и општинског новца и прекомерна употреба телесне казне.²⁶

Поједине злоупотребе биле су специфичне за одређени период, док су друге представљале сталан проблем током целог 19. века. Злоупотреба кулука била је нарочито изражена за сељаке у доба кнеза Милоша. Кулук је представљао обавезан рад, који су људи морали да обављају за кнеза Милоша или локалне османске и српске власти, за који нису били плаћени. Ова пракса постојала је током турске власти, а српска власт је задржала њену примену. Кнез Милош је наредио обавезан кулук за кнежинске кнезове, који је трајао неколико дана, ретко дуже од десет.²⁷ Према изворима: „Кнезовима, садашњим капетанима, било је још одавно одређено на годину по два посленика од пореске главе, и то, да је у каквом другом месту, осим онога, где он с кућом седи, ни на што не сме употребити.“²⁸

²³ *Грађа за историју Краљевине Србије: време прве владавине кнеза Милоша Обреновића књига прва (од 1815 до 1821)*, приредили Вукашин Петровић, Никола Петровић (Београд: Државна штампарија, 1882), 207.

²⁴ ДАС, Министарство унутрашњих дела (МУД): Полицајно одељење (П), 1840, Ф VI, Р 13, 1.

²⁵ Христић, *Мемоари 1840–1862*, 135.

²⁶ ДАС, МУД П, 1846, Ф VII Р 41, 1; *Живети у Београду 1837–1841: документа Управе града Београда*, приредила Бранка Прпа (Београд: Историјски архив Београда, 2003), 83.

²⁷ Србија је у време кнеза Милоша била подељена на 12 нахија, које су подељене на кнежине. И нахије и кнежине имале су своје кнезове, нахијског и кнежинског кнеза. Кнежеви нису имали времена да се брину о свом имању и кућним пословима, па је владар наредио да им становништво кулучи; Види: Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба* (Београд: Просвета, 1966), 205–211.

²⁸ Вук Стефановић Караџић, *Тајна историја Милошеве Србије*, прир. Дејан Михаиловић (Београд: Лагуна, 2017), 190.

Историчар Радош Љушић, стручњак за Милошеву владавину, написао је да је злоупотреба кулука била најчешћа чиновничка злоупотреба током владавине кнеза Милоша.²⁹ Два кмета пожалила су се кнезу Милошу 1824. године да село непрестано кулучи локалном кнезу. Исти људи су пет-шест дана радили у виноградима и носили дрва кнезу.³⁰ Кнез Милош је 1834. године открио да „капетани нахије Гургусовачке велика безакониа и неправде чине по своим капетаниама, да народ на прекомеран кулук терају”.³¹ Иако је наредио истрагу прекомерног кулука у више наврата, кнез Милош није строго кажњавао ову злоупотребу. Након разматрања извештаја о злоупотребама капетана Јована Мићића, владар је закључио да се од свих оптужби може доказати само злоупотреба кулука. Мићића није казнио за прекомеран кулук, коментаришући да би, ако би казнио једног, морао казнити све капетане,³² што показује распрострањеност ове злоупотребе. Кнез је делимично променио став 1834. године, када је указом ограничио кулук на кућне послове.³³ Устав из 1838. године потпуно је укинуо кулук.

Иако је кулук укинут 1838. године, нови вид злоупотребе, присутан у време кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитеља, био је сличан кулучењу. Комисија која је прикупљала разноврсне жалбе људи широм Србије забележила је 1840. године да су неки радници произвољно плаћени за рад на државним грађевинама, попут мостова и путева, док народ ужичке нахије уопште није плаћен,³⁴ Власти су настојале да ставе крај самовољном плаћању рада, називајући ову праксу злоупотребом и схватајући њену везу са старом праксом кулука.³⁵

Злоупотребе државног новца биле су присутне током целог периода који овај рад истражује. Чиновници су користили новац од пореза или из општинске касе за своју корист. Уредба из 1841. године

²⁹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1986), 248.

³⁰ ДАС, КК, XIX 577, 1.

³¹ ДАС, КК, XIX 118, 1.

³² Љушић, *Кнежевина Србија*, 370.

³³ Исто, 211.

³⁴ ДАС, МУД П, 1840, Ф III Р 51, 1.

³⁵ ДАС, Началство окружја Шабачког, 1844, Ф II, Р 180, 1.

дефинисала је употребу општинских средстава за личне, уместо за општинске потребе, као злоупотребу.³⁶ Чиновници који су радили у судовима такође су злоупотребљавали општинске приходе. Извештај окружног начелника из 1846. године помиње неуредне радње и злоупотребе у општинском суду: „Началничество окружиа Алексиначког изветивши се да кметови Примирителног суда обштине овдашње...са свим неуредно са приходима и расходима обштинским рукуиу тако, да су се и сама злоупотребленија од исти чиновника приметити дала”.³⁷ Злоупотребе државног новца присутне су и три деценије касније – 1875. године забележени су случајеви злоупотребе новца из поште.³⁸ Исте године секретар окружног начелства проневерио је 112.000 гроша.³⁹

Власти и закони у Кнежевини Србији различитом строгаћом су кажњавали различите типове злоупотреба. Злоупотребе државних прихода кажњаване су строже од других злоупотреба. Тако је секретар начелства, који је извршио поменуту утају 1875. године, осуђен на шест година затвора.⁴⁰ Већина чиновника који су учествовали у злоупотребама у пошти осуђена је на затворске казне, углавном на две или три године.⁴¹

У првој половини 19. века могућности сељака и обичних грађана да се жале на чиновничке злоупотребе биле су ограничене. Народна скупштина није редовно сазивана до 1869. године, а штампа је била цензурисана до 1870. године.⁴² Најбоље прилике за жалбе становништва на чиновнике током владавина кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића биле су комисије које су обилазиле земљу 1828, 1835, 1843, 1855. и 1856. године.⁴³ Комисије и инспекције

³⁶ ДАС, МУД П, 1841, Ф V Р 118, 5.

³⁷ ДАС, МУД П, 1846, Ф VII Р 41, 1.

³⁸ ДАС, НС, 1875, Ф I Р 132, 6.

³⁹ Исто, 3.

⁴⁰ Исто, 3.

⁴¹ Исто, 6.

⁴² Кнез Михаило је сазивао редовно скупштину на сваке 3 године. Устав из 1869. године увео је Народну скупштину која је сазивана сваке године и добила законодавна овлашћења; Види: Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила* (Београд: Геца Кон, 1933), 205–239.

⁴³ Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 211; Христић, *Мемоари 1840–1862*, 153, 167; ДАС, МУД П, 1843, Ф XIV Р 151.

давале су конкретне резултате. Након што је Никола Христић спровео инспекцију средњих и окружних начелстава 1855, тројици чиновника је суђено због злоупотреба, а један од оптужених дао је оставку.⁴⁴

Период промене династије (1858–1860) био је период појачане истраге чиновничких злоупотреба. Светоандрејска скупштина оптужила је кнеза Александра Карађорђевића као заштитника својих рођака, који су починиоци многих злоупотреба, и збацила га.⁴⁵ Након повратка на власт, кнез Милош је организовао специјалне комисије за проналажење злоупотреба, као и специјални суд који је имао задатак да пресуди преступницима (*Изванредни првостепенни Суд за пресуђење тужби народа против чиновника, свештеника, учитеља и кметова*).⁴⁶ Комисије и суд били су заслужни за разоткривање и санкционисање мноштва стварних злоупотреба и озбиљних преступа у служби. Ипак, комисије су понекад радиле врло субјективно, нарочито против присталица Карађорђевића. Никола Христић, члан једне од комисија, забележио је у свом дневнику: „Ми смо свакој жалби тражили доказе, но ови су били ретки... Другачије радише остале комисије. Оне радише страсно и чисто партијски“⁴⁷.

Иступљења у званичној дужности

Министар правде је послао свом колеги, министру унутрашњих дела списак „изступленија началника... које је он противу Устава Земаљског покусио се учинити“ 1840. године.⁴⁸ Начелник је „самопроизвољно“ ударио лопова 42 пута, уместо 35.⁴⁹ Узео је кукуруз од пореза са себе и пребио је човека без икаквог судског процеса.⁵⁰ У дугачком

⁴⁴ Христић, *Мемоари 1840–1862*, 161, 162, 169.

⁴⁵ О Светоандрејској скупштини види: Јеврем Грујић, *Записи Јеврема Грујића књига друга (Светоандрејска скупштина)*, средио Живан Живановић (Београд: Будућност, 1923); Небојша Јовановић, *Кнез Александар Карађорђевић (1806–1885): биографија* (Београд: Албатрос Плаус, 2010), 256–267; Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада* (Београд: Геца Кон, 1923), 215–260.

⁴⁶ ДАС, Изванредни суд (1858–1860), 1859, Ф I P 11, 1; Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 33–35.

⁴⁷ Христић, *Мемоари 1840–1862*, 317.

⁴⁸ ДАС, МУД П, 1840, Ф VI P 13, 7.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто, 8.

списку иступљења нашли су се и мањи преступи, попут узимања заклетве од кметова без поштовања званичне процедуре.⁵¹

Током 1840-их и 1850-их година, власти су користиле израз „изступленија у званичној дужности“⁵² за разноврсна кршења формалних правила у чиновништву. Срески начелник је 1844. године осумњичен за следећа иступљења у дужности: давање коња мангупа брату, коришћење полицајца који нису под његовом надлежношћу и коришћење полицајца за кућне послове.⁵³ Разноврсна иступљења у дужности чиновници су чинили зарад личне користи, попут присвајања неколико дуката намењених канцеларији „на ползу своју“.⁵⁴ У другим приликама даривали су припаднике своје неформалне мреже, укључујући рођаке. Постоји више примера да су срески начелници запленили земљу сељака и додељивали је рођацима или другим сељацима.⁵⁵

Закони кнеза Михаила о чиновницима из 60-их година 19. века формално су дефинисали иступљења у званичној службеној дужности и прописали јасне санкције. Закон о чиновницима из 1861. године сврстао је неморално понашање чиновника у јавности (попут картања и алкохолизма), престрога поступање према подређенима, као и непокорност према надређенима у „службена изступленија“.⁵⁶ За таква иступљења чиновници су кажњавани такозваним административним казнама, односно писменим укором или губитком тромесечне плате.⁵⁷

Закон о чиновницима из 1861. године није био дуго на снази. Замењен је Законом о чиновницима из 1864. године, који је важио до 1898. године. Одредбе о службеним иступљењима у оба закона биле су веома сличне, с тим што је Закон из 1864. године увео нове административне казне и решио поједине нејасноће. Нове казне обухвата-

⁵¹ Исто, 7.

⁵² ДАС, МУД П, 1844, Ф XIII Р 162, 1.

⁵³ Исто, 21.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто; ДАС, МУД П, 1844, Ф X P 1, 46.

⁵⁶ „Закон о чиновницима грађанског реда“, у *Збирка закона и прописа за Књажевство Србију за 1861. годину* (Београд: државна штампарија, 1862), 47–48.

⁵⁷ Исто.

ле су одузимање накнаде за селидбене трошкове и отпуштање из службе.⁵⁸ Списку иступљења додата је и „немарност и неуредност у долажењу на дужност и вршењу ове“.⁵⁹ Непримерено понашање надређених према подређенима додатно је прецизирано: „Рђаво упражњавање своје власти старијег чиновника према млађима, нарочито кад добре и ваљане званичнике код више власти оцрњује, или неспособне и неваљале заклања и препоручује“.⁶⁰ Израз службена иступљења коришћен је и 1888. године, у складу са Законом из 1864. године. Одсуство писара са посла без дозволе квалификовано је као „службено иступљење“.⁶¹

Преступљења

Поред злоупотреба и иступљења, и израз *преступљења* коришћен је за означавање чиновничких престапа. Као и код злоупотреба, овај израз је некада употребљаван непрецизно. У изворима се често наводи да је чиновник или судија извршио „преступленија у званичној дужности“.⁶² Један председник суда био је оптужен за „злоупотребленија и преступленија у званичној дужности“⁶³, што показује да су власти правиле разлику између злоупотреба и престапа.

Изгледа да је преступљење понекад означавало кршење одређеног закона или уредбе. У једном документу стоји: „А друго што се приметило, да исти кметови налоге и заповести Началничества и Суда пренебрегавау и немарљиво без сваке охоте извршују, коим су поступком височишу опомену ту Уредбу преступили“.⁶⁴ И Вук Караџић је у другом издању *Српског рјечника* забележио слично значење. У издању из 1852. године навео је глагол *преступати* и именицу *преступање*, преводећи их немачким речима које означавају кршење правила

⁵⁸ „Закон о чиновницима грађанског реда и о постављању у стање покоја с пензијом свију чиновника уопште“, у *Збирка закона и прописа за Књажевство Србију за 1864. годину*, члан 40.

⁵⁹ „Закон о чиновницима грађанског реда“, 1864, члан 43.

⁶⁰ *Исто*.

⁶¹ ДАС, Министарство правде, 1888, 8, 1.

⁶² ДАС, МУД П, 1845, Ф XIII Р 1, 209; ДАС, Изванредни суд (1858–1860), 1859, Ф I, 13, 2, 3.

⁶³ ДАС, Изванредни суд (1858–1860), 1859, Ф I, 13, 2, 3.

⁶⁴ ДАС, МУД П, 1858, Ф XII Р 41, 1.

и закона.⁶⁵ Током суђења Александру Трифковићу, рођаку кнеза Александра Карађорђевића и починиоцу бројних злоупотреба, забележено је да „самовластие упражњавање и противу закона поступање и ова два рода кривица у ред тежи преступленија спадају“.⁶⁶

Израз преступљења у дужности је и даље коришћен у 1891. години, с тим што је употребљаван новији облик речи – *преступи*. Један судија био је оптужен за више „преступа у дужности“. Поступао је у предмету за који није био надлежан, а занемарио случај на који је по службеној дужности био обавезан.⁶⁷

Мито

Речи *мито* и *митити* били су у употреби у српском говорном језику пре 1818. године, када их је Вук Караџић записао у *Српском рјечнику*. Као реформатор српског језика, Вук је саставио обиман српско-немачки речник у ком је забележио језик којим су говорили обични људи. Реч мито наведена је као старија верзија речи *мит* и има данашње значење. Поред именице мит, записане су и фразе „узима мит“ и „суди по миту“.⁶⁸ У речнику је наведен и глагол *митити*.⁶⁹

Неколико извора из времена кнеза Милоша сведочи о подмићивању. Београдски суд се 1819. године заинтересовао за случај пљачке јер је локални кнез избегавао да суду пошаље осумњичене. Судије су сазнале да су лопови подмитили локалног кнеза једном кравом, двома кошницама с пчелама и паром чизама.⁷⁰ Током 19. века подмићивање је остало присутан проблем у чиновништву и судству Кнежевине Србије. Никола Христић је у својим мемоарима записао: „У судовима послови су рађени врло злочесто, а уз то судије су чиниле велике злоупотребе узимајући мито, због чега беше јака повика“.⁷¹ Озлоглашени преступник Александар Трифковић на суђењу је оптужен

⁶⁵ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, 1852 (Београд: Feniks Libris, 2006), 581.

⁶⁶ ДАС, МУД П, 1858, Ф XII Р 1, 268.

⁶⁷ ДАС, МП, 1891, 11, 1.

⁶⁸ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник: 1818* (Београд: Просвета, Нолит, 1985), 403.

⁶⁹ *Исто*, 403.

⁷⁰ ДАС, КК Ф II, 63, 2.

⁷¹ Христић, *Мемоари 1840–1862*, 127.

и за узимање мита. Трифковић је оптужен да је примио краву као мито, у замену за давање дозволе за отварање механе.⁷²

Законодавство 19. века о злоупотребама и преступима чиновника бавило се и подмићивањем, прописујући строге казне за примање мита. Кнез Михаило је током своје прве, кратке владавине издао Уредбу о чиновницима (1842), која је регулисала питање мита: „Ако би се какав чиновник нашао, да е од кога у званичном послу мита или поклона узео, да ту по томе, а не по дужности, по поредку и справедливости дело предузме ил оконча,...то ће онаковни не само службе лишен, него и иначе, по величини и струци учињене њиме штете и указане кривице, строго кажњен бити“.⁷³ Уредба, међутим, није прецизирала које су то строге казне које чекају подмитљиве чиновнике, осим губитка службе. Казнени законик из 1860. године садржао је детаљније и прецизније одредбе о миту.

Казнени законик разликује поклон од мита и различито их кажњава. У њему стоји: „Чиновник, који узме или захтева поклон, или ма какву корист, или који прими обећање поклона, или ма какве користи, па да учини какво дело, које није противно закону, али које спада у круг његове званичне дужности, или не учини штогод, што по самој дужности неби смео, да се казни у новцу до сто талира, или затвором до шест месеци“.⁷⁴ Наредни члан законика се бави митом и гласи: „Да се казни затвором до пет година и губитком грађанске чести чиновник који прими мито или обећање мита, или ма какве користи, или који то захтева, па да учини у кругу своје дужности какво противзаконно дело, или да не учини штогод, што би по дужности учинити имао“.⁷⁵ Законик је, дакле, строже кажњавао чиновнике који примају мито него оне који приимају поклон. Подмићене судије могле су бити осуђене и на дужу затворску казну, до десет година.⁷⁶

Током друге владавине Кнеза Милоша комисије за истраживање злоупотреба прикупиле су бројне оптужбе за подмићивање, а

⁷² ДАС, МУД П, 1858, Ф XII Р 1, 268.

⁷³ ДАС, МУД П, 1842, Ф IV Р 14, 4.

⁷⁴ *Казнени законик и казнени поступак за Кнежевину Србију* (Београд: државна штампарија, 1880), 51.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

специјални суд неретко се бавио случајевима мита. Ипак, у прегледаном делу фонда специјалног суда малобројни су случајеви у којима су чиновници осуђени за наводно примање мита. Многи оптужени били су ослобођени услед недостатка доказа.⁷⁷ У другим случајевима су чиновници оптужени за примање мита пуштани услед недостатка доказа.⁷⁸ У једном случају судски чиновник осуђен је за примање мита на губитак службе и шестомесечни затвор.⁷⁹ Подмитљивост је у Кнежевини Србији кажњавана строже од других престапа у дужности, али ју је било врло тешко доказати.

Корупција

У првој половини 19. века, за разлику од речи мито, појам корупција није био у употреби у српском језику. Та реч се не појављује ни у другом издању Вуковог речника из 1852. године.⁸⁰ Најранији трагови њене употребе уочени су у српским новинама из Новом Саду, који се тада налазио у саставу Аустроугарске, и то пре него у штампи из Кнежевине Србије. Најранији пронађени помен речи корупција налази се у *Земунском гласнику* из 1868. године.⁸¹ Овај појам често се јавља и у многим чланцима новосадских новина *Заставе*, 1869, 1871. и 1872. године.⁸²

У појединим текстовима у новосадским новинама корупција се односила на подмићивање. Један чланак из *Заставе* приказао је мађарску владу у изразито негативном светлу, наводећи: „Насиље, корупција (поткупљивост), обмане, плетке, непотизам, протекције – то су били путеви к цељи“.⁸³ У српској новосадској штампи чести су коментари о ширењу корупције у Мађарској, при чему није

⁷⁷ ДАС, Изванредни суд (1858-1860), 1859, Ф I P 4, 6; ДАС, Изванредни суд (1858-1860), 1859, ф I p 13, 3, 4; ДАС, Изванредни суд (1858-1860), 1860, Ф V A H 264.

⁷⁸ ДАС, Изванредни суд (1858-1860), 1860, Ф V A H 264, 13.

⁷⁹ ДАС, Изванредни суд (1858-1860), 1860, Ф V P 250, 53.

⁸⁰ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, 1852.

⁸¹ *Земунски гласник*, 25. 2. 1868, 4.

⁸² *Застава*, 5. 3. 1869, 1; *Застава*, 21. 9. 1869, 1; *Застава*, 27. 1. 1871, 1; *Застава*, 12. 5. 1871, 3; *Застава*, 7. 11. 1871, 7; *Застава*, 24. 12. 1871, 4; *Застава*, 16. 4. 1872, 2; *Застава*, 16. 6. 1872, 3; *Застава*, 26. 7. 1872, 1; *Застава*, 20. 9. 1872, 2; *Застава*, 24. 11. 1872, 3.

⁸³ *Застава*, 27. 1. 1871, 1.

увек јасно да ли се појам односи искључиво на мито или има шире значење.⁸⁴

У штампи из Кнежевине Србије пронашли смо помен речи корупција у штампи из 1882, 1887. и 1889. године.⁸⁵ У појединим слушајевима појам се односио на мито, као у тзв. железничкој афери, која је изазвала велики политички скандал. Пошто није располагала довољним финансијским средствима за самосталну изградњу железнице, Србија је тражила страног финансијера и извођача радова.⁸⁶ За партнера је изабрана француска компанија Генерална унија (Union Générale). У јавности су кружиле гласине да је њен директор, Ежен Бонту, подмитио напредњачку владу како би обезбедио железнички уговор.⁸⁷ Министар финансија Чедомиљ Мијатовић залагао се за одбијање понуде Генералне уније управо због сумњи на корупцију. Колегама у влади је рекао: “Први је разлог, што су њени агенти развили бестидну корупцију”.⁸⁸ Ипак, у штампи Кнежевине Србије реч корупција није се увек користила искључиво у значењу мита. У појединим текстовима имала је шире значење моралне покварености и друштвене трулежи. Тако се у једном чланку наводи: „Одозго наклоност на самовлашће, самовољу и терање својих ђефова, у средини чиновничка па и грађанска корупција (поквареност), одоздо ропско пужење и кукавичко подношење свију насиља”.⁸⁹

⁸⁴ *Застава*, 5. 3. 1869, 1.

⁸⁵ *Отаџбина*, 1. 1. 1882, 637; *Отаџбина*, 1. 1. 1887, 435; *Српска независност*, 23. 3. 1882, 3; *Српска независност*, 15. 8. 1882, 4; *Мале новине*, 22. 7. 1889, 1.

⁸⁶ О изградњи железнице види: Momir Samardžić, *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881* (Pisa: Plus-Pisa University Press, 2010); О финансирању железнице види: Boško Mijatović „Finansiranje prve srpske železnice”, у *Ekonomiska misao* 30, 3–4 (1997): 255–268.

⁸⁷ О Бонтуовом миту види: Mijatović „Finansiranje prve srpske železnice”, 259, 260; Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 292–309; Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 25–26, 504–507; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (Београд: Геца Кон, 1934), 437–453.

⁸⁸ Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 300.

⁸⁹ *Мале новине*, 22. 7. 1889, 1.

Закључак

Када се реч корупција појавила у српској штампи у другој половини 19. века, најчешће је означавала подмићивање, али је понекад имала и шире значење. Насупрот томе, реч мито је била у употреби пре 1818. године, када ју је Вук записао у *Српском рјечнику*. У првој половини 19. века српске власти користиле су више израза за чиновничке преступе и злоупотребе. Често је употребљаван термин злоупотребе (исправа старија верзија речи, злоупотребленије). Иако је понекад коришћен непрецизно, у изворима је могуће уочити различите врсте злоупотреба, попут ненаменског располагања државним новцем или прекомерне примене телесне казне. У службеној терминологији јављају се и изрази иступљење у званичној дужности и преступљење. У изворима из 1840-их и 1850-их није једноставно закључити које су разлике између наведених израза. Тек је законодавство о чиновничким преступима и злоупотребама из 1860-их година прецизније дефинисало различите прекршаје на дужности. На основу правних прописа може се закључити да су иступљења у дужности представљала лакша кршења правила у односу на злоупотребе и преступљења. Иступљења су санкционисана административним казнама, од којих је најстрожа, али најређе примењивана, била губитак службе. Насупрот томе, злоупотребе и преступљења подлежали су кривичном гоњењу и могли су довести до затворске казне.⁹⁰

Разноврсни преступи у дужности и злоупотребе различито су санкционисани у Кнежевини и, касније, Краљевини Србији. За поједине облике злоупотреба формални прописи допуштали су више поновљених прекршаја пре коначног губитка службе. Власти такође нису подједнако ревносно гониле све злоупотребе. Немачки историчар Ханс Мајкл Боестфлајш (Hans Michael Boestfleisch) указао је да српске власти нису увек строго кажњавале мање злоупотребе, делом и због недостатка стручног и способног чиновништва.⁹¹ Отпуштање службеника због мањих преступа често није било реално, а за систематичну контролу управе и судства недостајала су и финансијска

⁹⁰ Види поглавље XI Казненог законика, „О злочинствима и преступљењима чиновника у званичној дужности”, у *Казнителни законик*, 51–61.

⁹¹ Boestfleisch, *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen*, 237.

средства.⁹² Иако су власти настојале да сузбију злоупотребу државног новца, овај проблем је опстајао и у позном 19. веку.

Поменуते комисије и специјални суд постигли су значајне резултате у откривању и санкционисању неправилности. Ипак, проблем селективне правде био је присутан у Кнежевини Србији. Током друге владавине кнеза Милоша поједине комисије деловале су против присталица династије Карађорђевић. Династичка супарништва, а касније и страначка непријатељства, утицала су не само на кажњавање злоупотреба него и на појаву селективне правде. Чиновници оптужени за примање мита често су пуштани услед недостатка доказа. Чак и у железничкој афери, напредњаци осумњичени за примање Бонтуовог мита добили су прилику да покрену судски поступак против железничког радника Тасе Ивковића због клевете, иако нису у том тренутку њихови политички противници, радикали, били на власти. Упркос политичким сукобима, у Србији 19. века чиновници нису осуђивани за примање мита без чврстих доказа, чак ни када су припадали опозиционим круговима.

⁹² Исто, 232.

Библиографија

Архиви

Државни архив Србије (ДАС): Изванредни суд за пресуђење тужби народа против чиновника, свештеника, учитеља и кметова-Београд 1859–1860; Књажевска канцеларија, Министарство правде; Министарство унутрашњих дела: Полицајно одељење; Народна скупштина; Началство окружја Шабачког

Штампа

Застава, 1869, 1871, 1872, 1889.

Земунски гласник, 1868.

Мале новине, 1889.

Отаџбина, 1887.

Српска независност, 1882.

Објављени извори

Грађа за историју Краљевине Србије: време прве владавине кнеза Милоша Обреновића књига прва (од 1815 до 1821), приредили Вукашин Петровић и Никола Петровић. Београд: Државна штампарија, 1882.

Живети у Београду 1837-1841: документа Управе града Београда, приредила Бранка Прпа. Београд: Историјски архив Београда, 2003.

„Закон о чиновницима грађанског реда.“ У *Збирка закона и прописа за Књажевство Србију за 1861. годину*, 38–55. Београд: 1862.

„Закон о чиновницима грађанског реда и о постављању у стање покоја с пензијом свију чиновника уопште.“ У *Збирка закона и прописа за Књажевство Србију за 1864. годину*. Београд: 1865.

Казнени законик и казнени поступак за Кнежевину Србију. Београд: 1880. Карацић, Вук Стефановић. *Српски рјечник (1818)*. Београд: Просвета, Нолит, 1985.

Карацић, Вук Стефановић. *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима (1852)*. Београд: Feniks Libris, 2006.

Карацић, Вук Стефановић. *Тајна историја Милошеве Србије*, приредио Дејан Михаиловић. Београд: Лагуна, 2017.

Мијатовић, Чедомиљ. *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић. Београд: Библиотека РТС, 2017.

Христић, Никола. *Мемоари (1840-1862)*. Београд: Просвета, 2006.

Литература

- Boestfleisch, Hans Michael. *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzung um die Bürokratie in Serbien 1839-1859*. Frankfurt am Main, Bern, New York: Peter Lang, 1991.
- Buchenau, Klaus. „Organisierte Kriminalität als historisches Forschungsfeld. Überlegungen zu Südosteuropa.“ *Südosteuropa* 59 (2011): 238–261.
- Buchenau, Klaus. “Historicising Corruption. An outline on Serbia (19th-21st Century).” In *Klientelismus in Südosteuropa: 54. Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing, 5-9. Oktober 2015*, Herg. Klaus Roth und Ioannis Zelepos, 109–132. Berlin, Bern: Peter Lang, 2018.
- Булатовић, Александра и Срђан Кораћ. *Корупција и развој модерне српске државе*. Београд: Центар за менаџмент: Институт за криминолошка истраживања, 2006.
- Деретић, Наташа Љ. „Појавни облици корупције у Србији у XIX веку.“ *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 4 (2015): 1731–1750.
- Eisenhardt, Kathleen M. „Agency Theory: An Assessment and Review.“ *The Academy of Management Review*, vol. 14, no. 1 (1989): 57–74.
- Јовановић, Слободан. *Друга влада Милоша и Михаила*. Београд: Геца Кон, 1933.
- Љушић, Радош. *Кнежевина Србија (1830-1839)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1986.
- Kurer, Oskar. “Definitions of Corruption.” In *Routledge Handbook of Political Corruption*, edited by Paul M. Heywood, 30-41. London, New York: Routledge, 2015.
- Стојанчевић, Владимир. *Милош Обреновић и његово доба*. Београд: Просвета, 1966.

Damjan Matković

Research Assistant

Institute of Economic Sciences, Belgrade

damjan.matkovic94@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6001-1102>

Abuses and Corruption in Serbia From the Rule of Prince Miloš to the Beginning of the Reign of King Aleksandar Obrenović (1815–1893)

The article provides an insight into the relatively unexplored field of nineteenth-century Serbian terminology concerning misuse and corruption. The word corruption was not used in the Serbian language during the first half of the nineteenth century. However, the words bribe and misuse were frequently used, as well as other terms to describe the violation of the rules by civil servants. The article is also interested in legislation about misuse and the sanctioning of misuse and corrupt behaviour in nineteenth-century Serbia.

KEYWORDS: misuse, bribery, corruption, breaches in official duty, transgressions, Principality of Serbia